

Nagyné Rózsa Erzsébet

Az államiság modelljei a Közel-Keleten - a vahhábita
királyságtól az iszlám köztársaságig

Tézisek

Akadémiai doktori értekezés

2018

Bevezetés

A 21. század elejére minden kérdés, mely a Közel-Keletre, az arab és/vagy az iszlám világra, vagy magára az iszlám vallásra vonatkozik, a politika jóvoltából – és a média segítségével – a nemzetközi figyelem előterébe került. Úgy tűnik, hogy a Közel-Kelet és annak bizonyos kérdései a térség méretéhez, elhelyezkedéséhez, de akár fejlettségi szintjéhez képest is nagyobb mértékben tudják befolyásolni a nemzetközi rendszer folyamatait, szereplőit és napirendjét, legyen szó a politikai elitről, a médiáról vagy a közvéleményről. Mindeközben a térség folyamatainak és működésének értelmezése, kontextusba helyezése homályban marad.

Ennek a megközelítésnek három tartósan jelen lévő „hozádék” figyelhető meg:

1. folyamatosan fenntartja a figyelmet egy olyan térség iránt, mely egyébként a közvetlenül vele foglalkozókon és/vagy a tudósokon kívül keveseket érintene,
2. (fokozott) érdeklődést generál és erősít meg, ami egyébként nem lenne jelen, továbbá
3. hatalmas mennyiségű felszínes információt (és fél-információt) keringet, ami a helyzet(ek) megértését még jobban megnehezíti.

A szerző mintegy harminc éves kutatásai alapján a Közel-Keletnek éppen ezt a szinte folyamatosan nemzetközi figyelmet követelő jellemzőjét kívánja megragadni és vizsgálni a térségnek és államainak a nemzetközi rendszerben elfoglalt helye és szerepe mentén, amihez az államot választottuk vizsgálatunk alapegységének.

Módszertani megjegyzések

Módszertanilag a dolgozat a nemzetközi kapcsolatok multidiszciplináris megközelítésében, de kiemelten a politikatudomány, bölcsészettudomány, a nemzetközi jog és a biztonságpolitika eszközkészletével készült. A módszertani keretet a nemzetközi jogból ismert állam-definíció – terület, népesség, kormányzási képesség, külkapcsolat-tartási képesség – kivetítése egyrészt a közel-keleti regionális rendre és rendszerre, valamint annak állami szereplőire, nyújtotta. Ezt a vizsgálati keretet, illetve annak szempontjait megfelelően semlegesnek tartottuk ahhoz, hogy miközben az európai fejlődés eredményének tekinthető, eléggé tényszerű ahhoz, hogy objektív, összevethető információt szolgáltatasson. Ugyanakkor eléggé rugalmas is ahhoz, hogy ezen belül az európaiktól eltérő értelmezéseket, illetve fejlődést be lehessen általa mutatni. Másrészt

tagadhatatlan, hogy a Közel-Kelet államai – immár mintegy száz éve európai mintájú területi államként – besimulnak a nemzetközi rendbe, ami indokolja azt, hogy ebben a vizsgálati keretben vizsgáljuk őket.

Magának a vizsgálati keretnek az általunk vélt alkalmazhatósága azonban nem fedi el azt a tényt, hogy a Közel-Kelet eseményeinek vizsgálata, az iszlám világ eszméinek megismerése és elemzése a nyugaton használt fogalmakkal csupán részlegesen lehetséges, hiszen az iszlám világ eseményeinek értelmezésében felhasznált fogalmaink az európai eszmetörténeti fejlődés eredményeként jöttek létre így használatuk elválaszthatatlan az európai gondolkodás történetétől és annak jellemzőit tükrözik. Mindez egyben azt is jelenti, hogy miközben megragadhatóvá teszik a történéseket, hasonlóságokat és azonosságokat mutatnak fel, egyfajta fogalmi szűrőként meghatározzák és szervezik a témakörről alkotott elképzelésünket, ami tévedésekhez, a jelenségek hibás értelmezéséhez vezethet.¹

Ezzel egyidejűleg azonban, éppen Európa és a Közel-Kelet politikai fejlődésének összekapcsolódása és globalizáció eredményeképpen, a hatások-ellenhatások bonyolult kettőssége jött létre, melyben a saját, a hagyományos és a külső, az idegen kényszerű együttélése, küzdelme zajlik. A politikai terminológia különösen jól tükrözi ezt.

Bernard Lewis² az általunk egyértelműnek vélt fogalmak (vallás, faj és nyelv, ország, nemzet, állam) mentén elemzi a közel-keleti identitást és mutat rá arra, hogy ezek a kategóriák gyakran csak igen nehezen értelmezhetők ebben a világban. A Közel-Kelet a régi és mélyen gyökerező identitások régiója, ahol ennek ellenére a modern politikai diskurzus nyelve európai, még akkor is, ha erre a helyi nyelveken szavakat „gyártanak”, vagy régi, meglévő szavakat új tartalommal töltenek meg. Maga a „Közel-Kelet” megnevezés is a nyugati gondolkodás terméke, viszonylag új földrajzi fogalom, aminek pontos földrajzi tartalma nincs definiálva: tág értelemben jelölheti a Marokkótól az iráni-afgán határig húzódó területet, szűkebb értelemben Egyiptomot, a történelmi Szíria-Palesztínát, a mai Irakot és az Arab-félszigetet, de a vizsgálat konkrét témájától függően ennél szűkebb, vagy akár tágabb földrajzi térséget is.

¹ Tamás Gábor: *Muktadā al-Szadr: iraki politikus vagy muszlim teológus?* Előadás az MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpont és a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszéke által szervezett Az iszlám világ a modern korban című konferencián, 2004.október 15-én

² Lewis, Bernard (1998): *Multiple identities in the Middle East*. Phoenix

Az 1923-as lausanne-i egyezmény az embereket két kategória szerint azonosítja: vallási hovatartozásuk, illetve a szerint, hogy melyik állam alattvalói.³ Míg az előbbinek régi hagyományai vannak a Közel-Keleten, az utóbbi meglehetősen új kategória. Az állampolgárságra egészen a közelmúltig nem volt szó a közel-keleti nyelvekben. A modern perzsa *sahrvand* a *sahr* (város) szóból származik, szemmel láthatóan a nyugat-európai nyelvek *citizen/citoyen* kifejezésének fordítása. Az arab *muvátin*, a török *vatandaş* és a perzsa *hamvatan* az arab *vatan* (ország, közös föld) szóból képzett terminusok, melyek jelentése 'ugyanabból az országból, ugyanarról a vidékről való személy' – még ebben a formában is érzékelteti a 'területi állam' innovációját és idegenségét.

A közösségi lét kérdései az iszlám politikai gondolkodásban

Az iszlám politikai gondolkodás és a politikatudomány központi egysége nem az állam, hanem a vallásos közösség, melyet Mohamed az isteni kinyilatkoztatás alapján szervezett meg. Referenciapontja Isten mint a legfőbb törvényhozó, így a közösség működését is az isteni törvények szabályozzák. Mindaddig, amíg a próféta élt, a közösség számíthatott az isteni kinyilatkoztatások útmutatására. Mohamed halálával azonban a kinyilatkoztatások megszűntek, és mivel az iszlám felfogásában ő volt az utolsó próféta, „a próféták pecsétje”, az iszlám elsődleges jogforrása – a Korán Isten szava – befejezetté és állandóvá vált. Az iszlámban összefonódott jog és politikatudomány egyik legfontosabb kérdése a továbbiakban tehát az volt, hogy hogyan kell értelmezni Isten szavát, míg a másik, hogy mi legyen az irányadó azokban az esetekben, melyekről az isteni kinyilatkoztatás nem rendelkezett. Előbb a „prófétai analógia”, a *hadísz* alakult ki mint másodlagos jogforrás, majd az általánosságban értelmezett analógia (*kijász*) és a tudósok egyetértése (*idzstimá*) is megjelent. Míg a próféta mondásainak és tetteinek korpusza az isteni törvények egyfajta értelmezéseként a későbbi, sajátos szabályokkal rendelkező *hadísz*-tudomány tárgyává vált, az analógia és az egyetértő vélemény tulajdonképpen a törzsiség szokásjogának felelt meg, megjelenítve a muszlim közösség vallási és politikai kettős karakterét. Az iszlám politikai gondolkodásának középpontjában álló másik kérdéskör a közösség vezetőjének szerepe volt, ami elsősorban az isteni törvények betartatására irányult, azaz egyfajta végrehajtó szerep volt. Bár azon az elképzelésen alapult, hogy Isten mintegy delegálta a hatalmat a vezetőre, a közösség támogatása, jóváhagyása elengedhetetlen volt. Azaz a vezető egyfajta

³ Ezt a gyakorlatot a mai napig több közel-keleti ország alkotmánya is követi, amennyiben mindössze vallási kisebbségeket ismer el, etnikaiakat nem, amiből azután számos belpolitikai probléma következik (ld. a kurd kisebbség helyzete Törökországban).

kétirányú felelősséggel rendelkezett: egyrészt Isten irányában, másrészt a közösség felé, hogy biztosítja annak, mint Isten teremtményeinek jól-létét, mind fizikai, mind spirituális értelemben. Mivel a vezető autoritását az isteni törvények betartatásában játszott szerepe biztosítja, személye és életmódja (erkölcsös, igazságos, maga is az isteni törvények szerint él, stb.) kiemelt fontossággal bír.

A vezető és a közösség közötti társadalmi szerződést a *baj'a*, a hűségeskü intézménye és rituáléja jelenítette (és jeleníti) meg.⁴ Miközben tehát a közösség tagjai ennek a szerződésnek értelmében elfogadják a vezető irányítását, maguk is kettős felelősséggel rendelkeznek: egyrészt Isten felé, hogy életüket az isteni törvények betartásával élik, másrészt képességükhöz mértén részt vesznek a közösség fenntartásában. Ebben a közösség iránti felelősségben jelentkezett a következő, nagy vitákat kiváltó dilemma: mi a teendő, ha a vezető nem, vagy nem megfelelően látja el feladatát: Megszűnik-e a társadalmi szerződés? Bár az elméleti vita történelmi léptékű, közvetlen relevanciáját az arab világ korábbi vezetőinek (Szaddám Huszein, Mohamed Hoszni Mubárák, Muammar Qaddáfi) bukása vagy akár helyükön maradása (Bassár al-Aszad) jól példázza.

Végül, az iszlám politikatudomány ma talán legrelevánsabb nagy kérdése – a fentiekből is következően - az, hogy az isteni törvények és a mindennapi élet hogyan egyeztethetők össze. Mindez kiegészül az összeegyeztethetőség egy másik kérdésével, a kisebbségben lét szabályainak kérdéseivel. Ez mindaddig, amíg az iszlám terjeszkedésben, illetve többségi helyzetben volt, nem merült fel. A 18. századtól kezdődő európai behatolás a térségbe azonban új helyzetet teremtett, amit a 20. században a gyarmatbirodalmak felbomlása, majd a 21. század elején kiteljesedő egyéni és csoportos mozgások, migráció még inkább kiélezett, és a kisebbségben való létre vonatkozó muszlim szabályrendszer új „megoldásokat” kényszerített ki (*fiqh al-aqallijját*).

Az iszlám államiság fejlődésének elemei a Közel-Keleten

Az iszlám közösség szervezési gyakorlatának előképe és meghatározója a törzsiség, az a kontextus, melyben megszületett. A közösség összetartozását az *aszabijja*, az azonos csoporthoz fűződők közötti szolidaritás biztosította, melynek keretében az egyén jogokat és védelmet

⁴ ld. pl. Podeh, Elie: The "bay'a": Modern Political Uses of Islamic Ritual in the Arab World. *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 50, Issue 1 (2010), pp. 117-152

élvezett, kötelezettségeket vállalt, azonban létezése is csak a közösség tagjaként volt értelmezhető. A vezető tekintélyét autoritása biztosította, melynek részét képezte saját kisebb közösségének tekintélye, így a leszármazás fontos eleme volt. Mohamed számára az isteni kinyilatkoztatás biztosítja az autoritást, mint ahogy az válik az új közösség *aszabijjájának* alapjává is. A hívők nagy „törzsközösségén”, az *ummán* belül a Mohamed családjától vagy első követőitől való leszármazásnak máig kiemelt szerepe van – ld. pl. a marokkói és jordániai uralkodóházak származását.

Az iszlám vallásgyakorlatának közösségi karaktere azonban - Simon Róbert szerint - az ókori közel-keleti vallások egy nagy váltásában keresendő, maga is egy fejlődés eredménye: Izrael szakított az ókori keleti modellekkel, a királyi kultusz (Egyiptom, Mezopotámia) és papi kultusz (India) modelljeivel, amikor a vallást Isten és a közösség közvetlen kontextusába helyezte. A gyülekezeti vallásgyakorlatban a közösség minden tagja részt vesz. „A vallás továbbá nem korlátozódik a kultuszra, hanem isteni szabályozás gyanánt értékrend, jogelőírás, az emberi érintkezés zsinórmértéke, ami mindenkire, így a királyra is érvényes és kötelező. A törvényt nem valamilyen társadalmi képződmény szabja meg, az isteni eredetű, s bárki, ám különösen a próféták számonkérhetik annak betartását a királytól is.”⁵ Ez jelenik meg később az uralkodóról szóló vitákban, és tulajdonképpen ez a közösségi jelleg él tovább a szunnita iszlám gyakorlatában, ahol Isten és a hívő kapcsolata – a formális szabályok betartása mellett – közvetlen.

Az iszlám hódítás egy kiterjedt birodalom igazgatásának kényszerét vezette be, részben olyan területek felett, melyek már jóval korábban is fejlett államisággal és közigazgatási gyakorlattal rendelkeztek. A birodalom-irányítás szervezett – szekuláris – struktúrái (adminisztráció és adószedés, fegyveres erők) mellett az iszlám közösségi vallásgyakorlata a korábbi birodalmak hierarchikus vallási felépítményével találkozott. Ennek lett egyik megoldása az uralkodó szimbolikus vagy valós vallási szerepe mellett a vallástudósokból álló tanácsadó – és az uralkodót, majd az állami irányítást szimbolizáló – testület, ami ismét a törzsi gyűlés szerepét idézte. Másik megoldásként a síita iszlámban kialakult vallási hierarchia jelentkezett, mely Khomeini ajatollah iszlám kormányzás modelljében a vallási és állami irányítást ismét összekapcsolta.

⁵ Simon Róbert (2016): *Politika az iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Corvina, Budapest, 14. o.

Az európai típusú modernizáció megjelenése nemcsak az európai intézményekben (parlament, alkotmány) jelentett újdonságot, hiszen ezek egyes elemeikben hasonlítottak a korábbi gyakorlatok intézményeire, hanem elsősorban a szigorú területiség bevezetésében, és abban, hogy minden intézményt ehhez a nemzetközileg (a Közel-Keleten kívülről) meghatározott határok közé szorított területhez kapcsolt. Az európai gondolkodásban „nemzetállamként” megjelölt entitások ugyanis legfeljebb területiségükben voltak értelmezhetők – minden egyéb felépítményük (nemzet, jogállam) idegen maradt. A globalizáció további kényszereket rótt az újonnan létrehozott területi államokra a második világháborút követő multilateralizmus jegyében, amikor nemzetközi intézményeket, nemzetközi jogot, stb. vezetett be. Az ENSZ, az Arab Liga, majd a 20. század utolsó negyedében megjelenő regionalizmus ugyan ismét kezdeményezte és ösztönözte a hasonló adottságokkal, jellemzőkkel és/vagy érdekekkel rendelkező államokat szorosabb együttműködésre, maga a rendszer azonban változatlanul őrizte a területi államokhoz kapcsolódó szuverenitást és intézményeket (ld. pl. az iraki kurdok függetlenségi népszavazásának nemzetközi elutasítását).

Az államiság kérdése az iszlám politikai gondolkodásában

Az iszlám politikai gondolkodásának talán legismertebb tétele a vallás és a politika (*dín va daula*) elválaszthatatlansága, amit egyrészt ahhoz a fentebb már említett elképzeléshez kapcsolnak, mely szerint Isten delegálta a közösség irányítását a vezetőnek, másrészt magához Mohamed prófétához vezetnek vissza, aki nemcsak vallási, hanem politikai értelemben is a közösség vezetője volt. A két szféra, melyet a kalifa személye kapcsol össze, egy olyan kettősséget jelenít meg, mely végigkíséri az iszlám politikai gondolkodását. Abú al-Haszan al-Mávardi *al-ahkám al-szultánijja v-al-vilájat al-dínijja* (A világi hatalom és a vallási irányítás) című munkája⁶ a muszlim politikai gondolkodás egyik alpműve, mely éppen ennek a kettősségnek az uralkodó/kalifa személyében való szerves összekapcsolását értelmezi.

A vita máig tartó jelentőségét mutatja, hogy tulajdonképpen ugyanez a koncepció köszön vissza Ruhollah Khomeini ajatollah iszlám kormányzás-modelljében, a *velájat-e faqíh*-ban, mely az 1979-es iszlám forradalmat követően az Iráni Iszlám Köztársaság berendezkedésének alapjává vált. Ezzel párhuzamosan azonban a vallás és a politika szétválasztásának gondolata is

⁶ Al-Mávardi, Abú Huszain Ali Ibn Muhammad Ibn Habíb al-Mávardi al-Baszri al-Bagdádi (1853): *Kitáb al-ahkám al-szultánijja*.

megjelent, azonban ez még a 20. században is komoly ellenállásba ütközött: az egyiptomi Ali Abd al-Ráziqot az *al-iszlám va uszúl al-hukm* (Az iszlám és a hatalom gyökerei) című munkájáért meghurcolták, hivatalos pozícióiról lemondatták. Al-Ráziq arra hivatkozva, hogy a kalifátusnak (államiságnak) nincs legitimációja a Koránban, illetve hogy maga Mohamed nem hagyott útmutatást a kormányzás vagy az állam formájára nézve, javasolta, hogy a vallást és az államot válasszák ketté.⁷

A muszlim közösség túlélésének záloga és az iszlám terjesztésének feltétele a közösség egysége volt, éppen ezért a rend és a rendetlenség kérdése, ez utóbbi, a *fitna* elutasítása,⁸ még akár annak árán is, hogy egy nem megfelelő uralkodó irányítja a közösséget, az iszlám vallási és politikai vitáinak a középpontjában állt. Ebben fogalmazott meg radikálisan ellenkező véleményt Ibn Tajmijja, aki a mai radikális iszlamista mozgalmak referenciapontjává, fő ideológusává vált. Véleménye szerint, ha az uralkodó nem az isteni törvények betartásával kormányoz, a lázadás, és akár az uralkodó meggyilkolása is jogszerű.

Ibn Khaldún bevezetés a történelembe (*al-muqaddima*) című munkájában⁹ a világi hatalom természetéről értekezik, és annak feltételeit vizsgálja, többek között a király és a kalifa, csoportszolidaritás és a vallási propaganda kettősségében, de kitér a nomád és a letelepedett életformából következő eltérésekre is, melyek a hatalom gyakorlásának szintén meghatározó elemei.

A modern muszlim politikai gondolkodás középpontjában is hasonló kérdések álltak, amikor a modern importált állam és a hagyományos muszlim *umma*-felfogás, a vallási és a szekuláris szféra összeegyeztethetőségének kérdéseit vizsgálták. Haszan al-Banna és Szajjid Kutb, de napjaink gondolkodói, Tariq Ramadan,¹⁰ Edward Said¹¹ és Bassam Tibi¹² munkássága – a különböző nagyobb, de teljességre nem képes és nem törekvő iszlám vallási központok tevékenysége mellett – meghatározó jelentőségű, csakúgy, mint az iszlamista mozgalmak háttérében álló ideológusok.

⁷ Bővebben ld. Jany János (2016): *Az iszlamizmus – eszmetörténet és geopolitika*. Typotex, Budapest, 15-16. o.

⁸ '*fitna*' in Maróth Miklós (ed.) (2009): *Az iszlám politikaelmélete. Terminológiai vizsgálat* Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete.

⁹ Ibn Khaldún (1995): *Bevezetés a történelembe* [Al-Muqaddima], ford. SIMON Róbert, Budapest, Osiris Kiadó

¹⁰ Ramadan, Tariq (2012): *The Arab Awakening. Islam and the New Middle East*. Penguin Books, London

¹¹ Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest

¹² Tibi, Bassam (2001): *Keresztes háború és dzsihád. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina, Budapest

A Közel-Kelet közösségi és állammodelljei régen és ma

A fentiekből megállapítható, hogy az iszlám politikai gondolkodásában egészen más kérdések álltak a középpontban és ezekre a kérdésekre más válaszok születtek. Ahogy sokaknál máig is a próféta medinai közösségének modellje testesíti meg az ideált,¹³ a későbbi modellek (kalifátus, imámátus, szultánátus) mind azt a belső ellentmondást igyekeztek kezelni, hogy az isteni törvénykezés (a fő törvényhozó távollétében) mellett a mindennapi élet praktikus szabályai hogyan érvényesíthetők. Az Oszmán Birodalom – az európai fejlődésben alakult – entitásokkal, a nemzetállamokkal folytatott küzdelemben egy sajátos modellt hozott létre, melyben a hagyományos muszlim modellek jellemzői mellett egyre erőteljesebb európai hatások érvényesültek, ezekre a Tanzimat, a reformok voltak a válasz. És bár ez vezet el a modern Török Köztársaság szigorúan laikus nemzetállamiságához, ez érhető tetten az arab „nemzetállamok” eredeténél is.

Azt mondhatjuk, hogy a mai, területi állam-alapú közel-keleti rendszert érő legnagyobb modernizációs hatás – a világ más részeihez hasonlóan – az európai/nyugati állam modelljének „importálása” volt. Bertrand Badie *Az importált állam* című munkájában¹⁴ kifejti, hogy a nem-nyugati társadalmak az alkalmazkodás és az újítás között őrlődtek és fogalmazták meg vitáikat. A Közel-Keleten, tekintettel arra, hogy a reform az iszlám kezdete óta a próféta közösségének ideáltípusához való visszanyúlást ugyanúgy jelenthette, mint az ennek alapján történő újítás lehetőségét, az importált államra adott válaszok között ez a lehetőség és irányvonal is szerepet játszik. Ugyanakkor a nyugati modell átvétele nemcsak a külső erők kényszerítése, hanem a helyi politikai elitek – legalább egy részének a – választása alapján történt.

Az államformák és berendezkedések sokszínűségénél tehát nemcsak az iszlám államiság történelmi küzdelme érhető tetten a világi és isteni törvények összeegyeztethetősége, a közösség vallási és/vagy szekuláris jellege felett, hanem a birodalmi hagyomány és az importált (területi) állam kettőssége is. Sőt, az európai/nyugati fejlődésben a 19-20. században megjelenő eltérő „megoldások” és modellek további frusztrációt és egyéni válaszokat eredményeztek, amikor a

¹³ Ld. pl. Hussain, Meinhaj (2011): *21st Century Islamic State. A Handbook to an Islamic State Today*. Grande Strategy Press, 4.o.

¹⁴ Badie, Bertand (2000): *The imported State*, Stanford University Press.

monarchia és a köztársaság mint „archetípusok” mellett megjelent a szocialista népi demokrácia modellje is.

Az ily módon kettéváló (liberális demokrácia/kapitalista vs. szocialista) európai politikai fejlődés a hidegháború környezetében közel-keleti, így az arab államok államalapítására, berendezkedésére is hatással volt. Ebben a folyamatban a nyugati kapcsolat leginkább a törzsi/vallási hagyományokra épülő monarchiákhoz fűződött, míg a szocialista tábor a vérségi alapon szerveződő monarchiákat megdöntő katonai (vagy fél-katonai) államokban talált szövetségest. A hidegháborús szembenállás így a Közel-Keleten sokkal inkább a konzervatív-mérsékelt vs. radikális köztársasági ellentét-párban fogalmazódott meg, miközben döntő – és a térség országait a hidegháborús és belső ellentéteken átívelően összekötő – eleme az Izraelhez való viszonyulás (ellenségesség) volt.

A területiség – a térségben hagyományos birodalmi felfogásától eltérő – újrafelfogása és jelentősége, különösen az arab *umma* feldarabolása területi államok sokaságára pszichológiai, érzelmi és politikai értelemben a Közel-Kelet meghatározó momentuma. Paradox módon, az erre adott válasz, az arab nacionalizmus – látszólag legalább – éppen az európai hatások mentén fogalmazódott meg, amikor az arab egység újrateremtését tűzte ki célul. Miközben az arabság összetartozás-tudata látszólag európai típusú nacionalizmust eredményezett, a 21. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a szigorú területi korlátok következtében a térség állami sajátos egyedfejlődésen mentek keresztül és mára európai értelemben is értelmezhető nemzetállamokká váltak. Az arab tavasz eseményei is ezt bizonyították.

Miközben azonban az „arabság” nem volt képes az államok területiségét legyőzni, a térség másik jellemzője, mely a térségen jelentősen túlnyúló hatással rendelkezik, az iszlám keretében új kihívás jelentkezett, amikor az Iszlám Állam megkérdőjelezte a területiség importált fogalmát. Jóllehet az Iszlám Állam mára visszaszorult, pre-modern és poszt-modern spirituális kihívása a fennálló nemzetközi rend jövőjét kérdőjelezte meg.

A közel-keleti regionális rend alakulásában tehát a külső beavatkozás (legutóbb a 2003-as iraki háború) és a belső válaszok (arab tavasz, Iszlám Állam) újabb és újabb regionális versengést indukáltak. Mára világossá vált, hogy a gyakran ideológiai köntösben feltűnő küzdelem (pl. a szunnita Szaúd-Arábia és a síita Irán között) sokkal inkább a realista iskola fogalmai szerinti

regionális hatalmi törekvések, reálpolitikai érdekek megvalósulása, mintsem ideológiai küzdelem. Miközben a területi államiság importált valósága nem ingott meg, sőt megerősödött, azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti rend saját fontossága a globális rend folyamataihoz képest – bár azoktól nem függetlenül – mára meghatározóbbá vált.

Az átírás nehézségei

Végül, egyetlen a Közel-Kelettel foglalkozó munka sem kerülheti meg az arab betűs nevek és fogalmak átírásának kérdését. Az átírás nehézségei több szinten jelentkeztek: egyrészt valamilyen egységesnek tekinthető formában kellett megjeleníteni az arab, a perzsa és a török neveket és kifejezéseket, melyeket részben arab, részben latin betűkkel írnak; másrészt dönteni kellett arról, hogy az átírás során a betűket írjuk át, vagy a kiejtett hangalakot próbáljuk a magyar fül számára a legközelebbi, hiteles módon visszaadni. Végül többnyire az utóbbi mellett döntöttünk és megpróbáltuk a legegyszerűbb, és a magyar kiejtéshez legközelebb álló módon visszaadni az idegen neveket és fogalmakat. Néhány esetben azonban ettől el kellett térnünk – így pl. megtartottuk a *q* betűt, kivéve az olyan, mára „bevett” nevek esetében mint a Korán vagy Muammar Qaddáfi.

Ismert, hogy a perzsa nyelvet is arab betűkkel írják, s hogy a betűk hangértéke sok esetben nem azonos azzal a hangértékkel, amit az arab nyelv tulajdonít az adott betűnek. Ezért az ehhez a két nyelvhez tartozó szavakat egyfajta „vegyes” megoldással írtuk át. Alapvetően a kiejtés szerinti átírás elvét követtük, de a perzsa szavak „á” és „a” hangjainak lejegyzése során — az említett okból — mégis a betű szerinti írásmód alkalmazása mellett döntöttünk. (Ha az eredeti írásképet nézzük, az *alif* (betű), mely az arabban (többnyire) a hosszú „á” hangot jelöli, a perzsában a magyar „a” hanghoz hasonlóan ejtendő, anélkül, hogy a hosszúságnak fonéma értéke lenne. Pl. a magyar nyelvben bevett *sah* szó kiejtése teljes mértékben megfelel a perzsa kiejtésnek, miközben ha az általunk követett átírási elveket követjük, *sáhnak* kellene írunk.) Minthogy azonban a perzsa nyelv szókészletében számos arab szó van, ezek átírásában az „arabos” formát követjük, tehát az arab szavak *aliffal* jegyzett hangját „á” betűvel adjuk vissza a perzsa szövegben is. Ami egyben azt is jelenti, hogy a perzsa nyelv rövid „á” hangjait a magyar „a” betűvel jelöltük.

További problémát jelentett a latin betűs török nevek és kifejezések (át)írása, ahol megtartottuk a latin betűs, török alakokat. Ebben az esetben viszont – több európai nyelvvel szemben – megvolt az az előnyünk, hogy a török ékezetes, magánhangzókat jelölő betűi a magyar olvasó számára

ismertek. (Így elkerülhettük az olyan helyzetet, amilyenbe számos magyar újságíró kerül, amikor az ékezetes betűket nem ismerő angol nyelvből veszi át a török neveket, s mivel az ékezetek értelemszerűen elhagyja, a magyar fül számára ismerős magánhangzók torzulnak, illetve elvesznek.)

Ugyanakkor nem tudtuk megkerülni azt a problémát, amit az jelentett, hogy egyes, jól ismert nevek már eleve ilyen „torzított” alakban váltak ismertté a magyar közönség számára. Sajnos, ezek az átírások sem egységesek, régebben a német, ma inkább az angol, illetve egyes esetekben a francia gyakorlatot követik, s értelemszerűen azok hangtani és írásbeli lehetőségeire támaszkodnak. Alapszabályként a magyar nyelv hivatalos átírási szabályai szerint igyekeztünk eljárni,¹⁵ s csak a fentiekben jelzett esetekben tértünk el attól.

Közösségszerveződés és állam

Az emberi közösségek együttélésének kérdése, a közösségszervezésnek módjai és modelljei, elmélete és gyakorlata a történelem kezdetei óta az érdeklődés középpontjában állnak. Különböző formák, szervezetek alakultak ki, a törzsektől a birodalmakig, a modern államoktól az Európai Unióig, melyek pontos meghatározása, leírása legfeljebb csak eseti alapon lehetséges, hiszen ezek a közösségszervezési (-szerveződési) formák egyrészt nem önmagukban elszigetelten, hanem gyakran egymással párhuzamosan, átfedésben és egymásra hatásban léteztek és léteznek. Másrészt folyamatos átalakulásban voltak és vannak, így az egyes alakulatok nemcsak különböző formákban öltöttek testet, hanem térben és időben jelentős különbségeket mutatnak. A politikatudomány, az emberiség egyik legrégebb óta írott formában létező tudománya, ezeket a modelleket (is) vizsgálja, amikor azok főbb jellegzetességeit írja le és elemzi. A különbözőség és a változékonyság okán azonban ezen jellemzők alapján csak bizonyos „ideáltípusokat” tudunk leírni, melyek egy adott történelmi pillanatban létező egyes esetek valóságát ragadják meg.

A politikatudomány vizsgálatainak egyik központi tárgya az állam, melynek szintén igen sokféle változata létezett, térben és időben különböző módokon. A történelmi fejlődésben az ókori városállamoktól és birodalmaktól a nemzetközi rendszert alkotó modern (nemzet)államokig az

¹⁵ A keleti nevek magyar helyesírása, Magyar Tudományos Akadémia, 1981

államiság számos példájával és megvalósulásával találkozhatunk. Számtalan különbségük ellenére vannak közös pontok is ezek között a szerveződések között, amelyek megkülönböztetik őket más kategóriáktól: jellemzően egy adott – de nem feltétlenül pontosan meghatározott – területhez kötődnek, azaz azt mondhatjuk, hogy az államnak létezik egy bizonyos területisége, melynek definiálása az állam nemcsak belső, hanem külső „ügye” is. Az e terület felett működő kormányzat a legfelsőbb kikényszerítő hatalom birtokosának tekinti magát. A hatalomgyakorlás módja jellemzően – az erőszak alkalmazása mellett – törvények és egyéb jogi dokumentumok létrehozása útján történik. Emellett az államhoz kötődik az emberek egy csoportja is, amelyek társadalmi-gazdasági alapon egy egymástól elkülönült osztályokon alapuló közösséggé szerveződnek.¹⁶

A történelmi szempontból értelmezett állam tehát önmagában egy nagyon tág, több ezer éves fogalom, amelynek különböző változatai között azonban komoly, minőségi különbségek vannak. A fogalom jelentése mára nagyban leszűkült a fent leírt kategória egyik alakváltozására, a 17. századi Európában létrejött *modern* vagy *vesztfáliai államra*, amely a 20. századra a nemzetközi politikai rendszer alapegységévé vált.¹⁷ Létrejött a harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai békéhez kötődik, amely gyakorlatilag szentesítette a politikai szféra dominanciáját a vallási felett, illetve a területi államok esetén a kölcsönös be nem avatkozás elvét.¹⁸

Ahogy az állam és a többi szerveződési forma között is nehéz pontos határt húzni, úgy a modern államot és más típusokat sem lehet teljes mértékben elválasztani egymástól. A legszélesebb körben elterjedt definíció Max Weber nevéhez kötődik, aki szerint „*a modern állam olyan intézményes uralmi szervezet, amelynek a maga területén sikerült monopolizálnia a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét*”.¹⁹

¹⁶ Nelson, Brian (2006): *The making of the modern state. A theoretical evolution*. New York, Palgrave MacMillan, 6–8.

¹⁷ Nelson, 2006, 60.

¹⁸ A vesztfáliai szerződés a modern állam létrehozásának csak szimbolikus dátuma, természetesen egy dokumentum önmagában nem hoz létre egy új típusú politikai szerveződést. A szakirodalomban ráadásul sokan leegyszerűsítőnek tekintik ezt a felfogást, hiszen a modern állam esetén a be nem avatkozás elve igazából sosem valósult meg igazán. A rendszer a saját szabályainak figyelembevétele helyett gyakorlatilag „szervezett képmutatásként” élt tovább. Ráadásul mire elterjedt a 20. században, a modern állam koncepcióját a globalizáció okozta technikai és társadalmi fejlődés már kikezdte. Kiss J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 26 és 156.

¹⁹ Idézi Balogh László Levente (2011): Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, 20/1., 125.

A modern állam létrejöttét az európai gazdasági és társadalmi fejlődés tette lehetővé, a világ többi részén természetes módon jellemzően más típusú államok alakultak ki. Ennek ellenére a nyugati alapelveken alapuló nemzetközi rendszer globálissá válásával a közösségsszervezés e típusa épült ki ezekben a régiókban is a 20. században. Mielőtt a dekolonializáció során kivonultak volna, a nyugati nagyhatalmak létrehozták a modern államok intézményrendszerét, amelyek gyakran a helyi környezet szempontjai és a meglévő hatalmi kapcsolatok figyelembevétele nélkül, a megalakuló kormányok tényleges hatalomgyakorlási képességétől függetlenül alakultak ki. Ezek a mesterséges konstrukciók nagy ellenállást váltottak ki a helyi erők részéről, és eleinte csak formálisan, jogilag működő intézményrendszereket hoztak létre.²⁰ Ezeket igazából nem is nevezhetjük politikai értelemben modern államnak, mert nem teljesítették annak politikai kritériumait; a szakirodalom ezeket nevezi „kvázi-államoknak” vagy „proto-államoknak”.²¹

Hasonló folyamat zajlott le a Közel-Keleten is, ahol a területhez kötődő kizárólagos hatalom kiépülése (mint a modern állam alapfeltétele) nem alakult ki a 20. századot megelőzően. A térség történelmét meghatározó politikai szerveződés (legyen szó az arab, az oszmán-török, vagy az iráni korai államokról) a *birodalom* volt,²² amely két szempontból különbözött az európai modern államtól. Egyrészt a birodalomban a hatalom elsősorban nem a területhez, hanem emberekhez, személy szerint az uralkodóhoz vagy a dinasztiahoz kötődött, így nem alakult ki az Európára jellemző territorialitás. Ennek legfőbb okának a társadalmak törzsi felépítését, az iszlám *umma*-felfogását, illetve a térség gazdasági fejlődését tekinthetjük.²³ Másrészt a birodalmon belül, amely az európai államokhoz képest sokkal nagyobb területre terjedt ki, a központi autoritás természetesen nem tudott mindenhol ugyanolyan mértékben jelen lenni. Így helyi szinten – különösen a fővárostól távolabbi területeken – megjelentek egymással

²⁰ A szokásjog és a kodifikált jog kettőssége máig tetten érhető a mindennapi élet olyan helyzeteiben, mint pl. egy halálos kimenetelű baleset, stb.

²¹ Jackson, Robert H. (1990): *Quasi-states: Sovereignty, international relations, and the third world*. Cambridge – New York, Cambridge University Press., 21.

²² A térségben az ókor óta jelen lévő városállamok, pl. a Földközi-tenger medencéjében, csak korlátozottan vettek részt a történelem alakításában, leginkább, mint egy terjeszkedő birodalom részei, esetleg kiindulópontjai.

²³ Európában a területiség kialakulását a feudalizmus gazdasági oldala, tehát a földhöz kötődő termelési struktúrák elterjedése segítette. A Közel-Keleten földrajzi okokból nem ilyen berendezkedés alakult ki: a lakosság főleg távolsági kereskedelemről és a nomád életmódot igénylő tevékenységekből tartotta fenn magát, amely megakadályozta a területhez való kötöttség kialakulását (Anderson, Lisa (1987): *The State in the Middle East and North Africa. Comparative Politics*, 20/1, 3–5).

átfedésben álló hatalmak,²⁴ autoritások, amelyek így kikezdték a központ legfelsőbb hatalmának elfogadását, vagyis szuverenitását.

A régió legtöbb mai állama a központtól szorosabb-lazább függésben, vagy akár csak névleg az Oszmán Birodalom területéhez tartozott, amely felépítésében a 19. század második felétől egyre jobban igyekezett hasonlítani a nyugati államokra, miközben azok (Nagy-Britannia és Franciaország) a névlegesen még mindig az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek egy részét gyarmati (Algéria – Franciaország), protektori (Marokkó, Tunézia – Franciaország) vagy éppen katonai (Egyiptom – Nagy-Britannia) ellenőrzésük alá vonták. A szultánok Európa periferiáján érzékelték államuk egyre növekvő lemaradását az európai államokhoz képest, így egy sor intézkedést hoztak a bürokrácia, az igazgatás és a hadsereg fejlesztése érdekében, részben a nyugati államépítés folyamatának eszközeit használva. Ez a *modernizációs* politika jelentette a modern államiság modelljének első megnyilvánulását a térségben,²⁵ ami azután hivatalosan a birodalom felbomlása után, a mandátumrendszer eredményeként létrejött független államok kapcsán terjedt el a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. Az új államrendszert a szakirodalom és a közbeszéd is a Sykes–Picot-egyezményhez²⁶ köti, annak ellenére, hogy az számos változáson esett át és végül nem képezte a jogi rendezés alapját. Mindenesetre az e keretben létrejött országokban (köztük Irakban, Szíriában stb.) az államépítés más ütemben és módon zajlott, és sehol sem járt teljes sikerrel,²⁷ így gyakorlatilag nagyon sokáig – egyes esetekben a mai napig – proto-államoknak tekinthettük csak őket.

Ebben az időszakban a nyugati rendezéssel, a politikai, társadalmi és technikai folyamatokkal, de akár Izrael létrejöttével szembeni társadalmi ellenérzések összekapcsolódtak. A modernizáció szülte feszültségek – amelyek nemcsak a Közel-Keleten, de korábban az ipari forradalom korszakában az európai társadalmakat is áthatották – és az elmaradottság érzése összekapcsolódott a Nyugat és az általa létrehozott struktúrák, így a modern állam elutasításával

²⁴ Barnett, Michael (1996): Sovereignty, nationalism, and regional order in the Arab state system. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 160.

²⁵ Anderson, 1987, 6.

²⁶ A Sykes–Picot egyezmény (Kis-Ázsia Egyezmény) Nagy-Britannia és Franciaország titkos megállapodása volt az első világháború alatt (1916), melyben – a cári Oroszország beleegyezésével – felosztották az Oszmán Birodalom kis-ázsiai területeit.

²⁷ Uo.

is.²⁸ Erre a feszültségre számos társadalmi és politikai mozgalom próbált választ találni: voltak, amelyek a modernitás és a nyugati viszonyok teljes átvételét támogatták, és voltak, amelyek azt teljes mértékben elutasították, sőt, fegyveres erővel akarták azt megszüntetni.²⁹ Számos párt, politikus – legyen szó az arab nacionalizmus vezetőiről vagy az iszlamista pártokról – a nyugati modernizáció elutasításából nyert támogatottságot, vagyis paradox módon a modern állami struktúra elutasításának segítségével került ugyanennek a struktúrának az élére.

A modern államiság kritériumai

A nemzetközi jogban az 1933-ban elfogadott montevideói egyezmény fogalmazza meg az államiság – a modern állam - jellemzőit:³⁰

- állandó lakosság, amely valamilyen tényleges kapcsolatban áll az állammal (az állampolgárság révén), amelyet (az állampolgárok) közös aspirációik elérésére hoztak létre, közös akarattal;
- az állam határai által körbezárt terület;
- egy, az adott területen élő lakosság felett a tényleges főhatalmat gyakorolni képes, működő kormányzat; valamint
- a kormányzat azon képessége, hogy saját aktusaival és saját diplomáciai apparátusával fel tudja venni és fenn tudja tartani a más államokkal való kapcsolatokat.

A nemzetközi jog nemcsak az államiság feltételeit, hanem keletkezésének folyamatát is (részben) szabályozza, elsősorban a területi kritériummal kapcsolatban. Egyrészt új állam létrehozása nem képzelhető el az olyan alapvető jogi normák érvényesülése nélkül, mint a népek és nemzetek önrendelkezéshez való joga, az erőszak alkalmazásának tilalma, valamint a meglévő határok sérthetlensége (vagyis azok kizárólagosan csak békés/tárgyalásos úton, az érintett felek bevonásával és egyetértésével történő módosítása).³¹ Másrészt ma már a nemzetközi rendszerben gyakorlatilag nincs lehetőség az államok keletkezésének ún. eredeti módjára, vagyis az uratlan terület (*res nullius*) birtokba vételére, mivel ilyen terület a gyakorlatban csak nagyon

²⁸ Lásd Rostoványi Zsolt (1998): *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Budapest, Aula, 117–147.

²⁹ Uo.

³⁰ Kardos Gábor – Lattmann Tamás (szerk.) (2010): *Nemzetközi jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 105–113; Cohen, Amichai – Mimran, Tal – Shany, Yuval (2014): *The (legal) battle against the Islamic State*. The Israel Democracy Institute, <http://en.idi.org.il/analysis/articles/the-legal-battle-against-the-islamic-state/>

³¹ Bokorné Szegő Hanna (2006): *Nemzetközi jog*. Budapest, Aula Kiadó, 113–115.

korlátozottan létezik. Éppen ezért a modern korban – Izrael kivételével - a gyarmatok függetlenné válásán kívül kizárólag a már létező államokból egyesüléssel, szétválással vagy elszakadással jöhetett (jöhet) létre teljes értékű új állam.³²

A montevideói egyezmény kritériumrendszere hivatalosan az államiság fogalmának alapjává vált, a szakértők között azonban viták alakultak ki a feltételek pontosításáról, fontosságáról vagy éppen kibővítéséről.³³ Ez különösen az 1970-es években, a dekolonizáció folyamatával került előtérbe, amikor számos új szereplő lépett fel az államiság igényével.

Az állam fogalmának használatakor azonban nem tekinthetünk el annak normatív, morális tartalmától sem. A kifejezés nem csak egy kézzel fogható, materiális intézményrendszert jelöl, hanem egy virtuálisan létező ideológiához, „szervezeti mítoszhoz” és autoritáshoz is kapcsolódik.³⁴ Ez az, ami legitimálja az állam működését az ország határain belül és kívül, ami miatt a lakosság és a nemzetközi közösség is elfogadja annak működését és tevékenységét.³⁵

A világtörténelem minden állama létrehozott magának valamilyen szervezeti mítoszt, amely akár konkrét események, akár a múlt kódéba vesző legendák alapján írta le saját létrejöttét. Ezek nemcsak az állam megalakulásának módját írták le, hanem azt a célt is szolgálták, hogy megindokolják, hogy az alattvalóknak/állampolgároknak miért kell elfogadniuk az adott intézményrendszert vagy uralkodót a politikai hatalom birtokosaként. Míg a pre-modern időkben ezek általában vallási okokra és Istenre hivatkoztak, az európai modernitásban a társadalom beleegyezése, az emberek védelme és képviselte a legitimáció forrása. Filozófiailag a modern államiságot az ún. szerződéselméletekhez tudjuk kötni, vagyis azokhoz a teóriákhoz, amelyek értelmében egy közösség tagjai kölcsönös beleegyezéssel hozták létre az államot, hogy az képviselje az ő érdekeiket.³⁶ Thomas Hobbes, John Locke vagy Jean-Jacques Rousseau is (ugyan eltérő okokból és módon, de) ugyanebből az ideából vezették le az állam megszületését, nagyban

³² Uo. 115–121.

³³ Grant, Thomas D. (1999): Defining statehood: the Montevideo Convention and its discontents. *Columbia Journal of Transnational Law*, 37/2, 410.

³⁴ Nelson, 2006, 6–8.

³⁵ Biersteker, Thomas J. – Weber, Cynthia (1996): The social construction of state sovereignty. In Thomas J. Biersteker – Cynthia Weber (eds.): *State sovereignty as social construct*. Cambridge, Cambridge University Press, 2–5.

³⁶ Nelson 2006, 63–66.

meghatározva a modernitás politikai filozófiáját.³⁷ E gondolatokból vezethető le az állam kifejezésének normatív, morális tartalma, amely miatt azt többnek és jobbnak érezzük a más típusú szervezeteknél, és emiatt fogadjuk el annak működését, szuverenitását.

Az állam szerződéselméletből levezetett belső elfogadottsága összefügg annak külső elfogadottságával is. Ahogy a nemzetközi jogban is elválnak egymástól az államiság és államelismerés kérdése, úgy a gyakorlatban is a különböző kormányok nem feltétlenül a valóságos viszonyok, hanem saját érdekeik és értékeik alapján tekintenek államnak más szervezeteket.³⁸ Ha ez megtörténik, akkor az adott politikai közösség részévé válik a „nemzetközi társadalomnak”, az államok elitklubjának, ami nemcsak presztízzsel és mozgásszabadsággal jár, de a közös szabályok és viselkedési normák (pl. a diplomáciai protokoll) betartásának kötelezettségével is.³⁹ Így alakul ki tehát az állam mint normatív fogalom belső és külső szuverenitása, elfogadottsága, amelyek nem feltétlenül állnak összhangban egymással.⁴⁰

A közel-keleti regionális rend és rendszer

A közel-keleti regionális rend – a globális rendhez való kényszerű alkalmazkodásában – szintén államokból, vitatott módon „nemzetállamokból” áll. Miközben a közel-keleti államok „nemzetállam” létét, magának a „nemzet” fogalomnak a térségben való alkalmazhatóságát sokan vitatták, tagadhatatlan, hogy a térség fő államalkotó közösségei rendelkeznek valamiféle nemzethez hasonlítható összetartozás-tudattal. Sőt, ha Diószegi István történeti nemzetfogalom meghatározását vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy az arabság, az iránság és a törökség – az

³⁷ A szerződéselméletek adtak teret a 19. században létrejövő *nemzetállam* fogalmának is, amely keretében az államot egy adott nemzeti közösség politikai aspirációinak intézményesüléseként fogjuk fel. Ez a nézet olyan komoly mértékben határozta meg az elmúlt évszázadok gondolkodását, hogy az angolszász térségben a politikatudomány művelésének kezdeti időszakában a „nemzet” és „állam” szavak gyakorlatilag szinonimaként szerepelnek, ahogy magyar nyelven is sokáig nem tettünk különbséget a „nemzetközi” és az „államközi” kapcsolatok között. (Míg ma a nemzetközi kapcsolatok művelői és alakítói között szerepelnek nem-állami tényezők is, pl. civilszervezetek, egyházak, multinacionális vállalatok, stb.)

³⁸ Kardos–Lattmann 2010, 110–111.

³⁹ Watson 1987, 147.

⁴⁰ Arany Anett - N. Rózsa Erzsébet – Szalai Máté (2016): *Az Iszlám Állam kalifátusa. Az átalakuló Közel-Kelet*. Budapest, Osiris Kiadó – KKI, 106-121.

etnikai tudaton túl - tulajdonképpen megfelel a Diószegi-féle nemzet fogalmának.⁴¹ Bár a területiség és a gazdaság a már említett „birodalmi” jelleg miatt kevésbé volt meghatározott és meghatározó, a nyelv, a kultúra és a történelem,⁴² valamint a mentalitás⁴³ nemcsak hogy jellemzője, de egyenesen meghatározója ezeknek a közel-keleti államalkotó csoportoknak. Mégis azt mondhatjuk, hogy a közel-keleti államok maguk is tükrözik azt a kettősséget, melynek kialakulása az európai behatolással a térségbe vette kezdetét, és melyet újabb külső hatásként a globalizáció tovább erősített. Így a két folyamat – modernizáció és globalizáció – összefonódva, egymást erősítve és egymás részeként érzékelve jelenik meg a térségben. Mivel mindkettő gyakran erőszakosan, a térség realitását, saját viszonyait figyelmen kívül hagyva, kívülről és valamely külső hatalomhoz köthetően jelentkezik, a velük, azaz az idegen hatással szemben fellépő, saját értékeket előtérbe helyező, a térség viszonyait azok alapján elképzelő bármiféle kezdeményezés – nyugati szemszögből nézve - eleve csak konzervatív, elmaradott, lokális és provinciális lehet.

A térség belső folyamatai tehát bár külső erők hatása alatt, de azoktól függetlenül is zajlanak. A külső és a belső folyamatok egymáshoz való viszonya, relatív dominanciája azonban folyamatosan változik, de egyúttal ugyanazt a kettősséget tükrözi, mely az arab társadalmakat is jellemzi, és mely leginkább a „reális tér”-„virtuális tér” paradigmával írható le.⁴⁴

A modern arab államok olyan politikai rendszert alkotnak, amelyben egyszerre vannak jelen az uralkodói jogokat átörökítő, archaikus, patrimoniális berendezkedés elemei és a modern nemzetállam hatalomgyakorló struktúrái. Azaz egyrészt a patrimoniális szerkezet lehetővé teszi az uralom maximalizálását, másrészt a modern nemzetállam demokratikus hatalommegosztó elvei érvényesülnek, legalább formálisan. Ezekben a kettős rendszerekben – legyenek azok monarchiák, vagy köztársaságok, a tényleges hatalomgyakorlás a patrimoniális elvet követi, azaz

⁴¹ „A nemzetet úgy fogom fel, mint tartós emberi közösséget, amelynek egyedeit részint objektív adottságok: a terület és a gazdaság közössége, részint szubjektív körülmények: a nyelv, a kultúra, a történelem és a mentalitás azonossága kapcsolják össze. Ez a definíció persze, mint minden meghatározás csak általánosságban érvényes, és nem terjed ki a sajátos és egyedi esetekre. Mert előfordul, hogy valamely kritérium hiányzik, és mégis nemzetről van szó.” Diószegi István (1991): *A nemzetek Európája*. In Diószegi István: *Üllő és kalapács. nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 5-16.

⁴² N. Rózsa Erzsébet – Tüske László (2005): *Az arab identitás kérdőjelei*. In N. Rózsa Erzsébet (szerk.) (2005): *Nemzeti identitás a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában*. Teleki Alapítvány, Budapest, 27-66.

⁴³ Goldziher Ignác (1980): *A sivatag vallása és az iszlám*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

⁴⁴ N. Rózsa Erzsébet (2011): *9/11 és az arab világ*, MKI Tanulmányok 2011/24, <http://www.hiia.hu/pub/default.asp?y=2011&t=1>.

a politikai szereplők a hagyományos közösségi formák hagyományos szövetségével kapcsolódnak össze (klientúra). Ebben a környezetben hozzák a döntéseket, és itt gondoskodnak azok végrehajtásáról, azaz ez a döntéshozatal „reális” politikai tere. A vezetés egyetlen személy abszolút hatalmát jelenti, míg a többi politikai szereplő helyét a rendszerben a vezetőtől, mint a hatalom központjától való távolsága/közelsége határozza meg. Ez a kapcsolatrendszer az uralkodó-alattvaló viszonyra írható le. Ezzel párhuzamosan létezik a modern nemzetállamok demokratikus berendezkedését idéző struktúra, mely a külső – modernizációs és globalizációs – kényszerek hatására jött létre, egyfajta alkalmazkodási kényszerből. Ebben jelennek meg az európai/nyugati világ fejlődésében kialakult értékek, normák és szabályrendszerek, az emberi jogok, a szabadságok, a nemzetközi jog, stb., azaz minden, ami a polgárok/állampolgárok közös megegyezésén alapszik. Ezt az előbbivel szemben „virtuális” politikai térnek nevezzük, mert működése formális, a „reális” politikai tér szereplőinek döntésétől függ. A „virtuális” politikai tér ilyen értelemben eszköze – és alá van rendelve – a hatalmat gyakorló „reális” politikai térnek.”⁴⁵ Az arab államok politikai rendszerei ebben a kettősségben írhatók le, és ugyan az uralkodó/alattvaló-állampolgár képzeletbeli tengely mentén az egyes arab államok különböző pontokkal azonosíthatók, mindaddig, amíg a „reális” és a „virtuális” politikai terek kettőssége fennáll, a nyugati típusú demokratizáció esélyei korlátozottak. Még akkor is, ha az adott ország az adaptációs kényszerek hatására – a „virtuális” politikai térben – a nyugati ideál felé mozdul el, és akkor is, ha – a „reális” politikai térben – a megbuktatott vezető korábbi állampártját betiltották és helyette több kisebb párt jött létre.

Bizonyos szempontból hasonló következtetésre juthatunk az Iráni Iszlám Köztársaság esetében is, mely kísérleti modellként szintén egyfajta kettősséget mutat. Az iráni „reális tér” azonban részben átláthatatlanságával, részben összetettségével tűnik fel, miközben nagyon is szerves a kapcsolata saját „virtuális terével”. A Török Köztársaságban, melyet évtizedek óta mint az iszlám és demokrácia összeegyeztethetőségének mintája emlegettek, a „reális térben” az ún. „mély állam” (*derin devlet*) tűnik fel, mellyel szemben immár évek óta zajlik Recep Tayyip Erdoğan harca.

⁴⁵ Tüske László-N. Rózsa Erzsébet (2011): „*Jázmin forradalom*” a Közel-Keleten, avagy egy új korszak kezdete?, MKI Elemzések No.2., <http://www.hija.hu/pub/displ.asp?id=KECSRN> .

A közel-keleti politikai rendszerek másik jellemzője, mely a legtöbb kritikát kiváltja, az autoriter jelleg, amely az uralkodás/irányítás módjára utal. Az európai politikai fejlődés a képviselői politikai rendszerekkel meghaladta és – elsősorban 20. századi történeti tapasztalatai okán – elutasítja a hatalom gyakorlásának autoriter módját. Az arab államok (és társadalmak) archaikus patrimonális rendszerei a saját „reális” politikai térükben azonban *sui generis* autoriter módon működnek, méghozzá a vezető saját döntésétől függetlenül is. Az arab államok patrimonális rendszere ugyanis, kimondva-kimondatlanul, azon a társadalmi szerződésen⁴⁶ alapszik, mely az uralkodó és az alattvalók között jön létre. Ennek értelmében az alattvalók elfogadják az uralkodó/vezető irányítását, cserében azért, hogy az gondoskodik az ő jól-létükről és biztonságukról. Ennek a formális megnyilvánulása a hűségeskü (*baj'a*), melyet a vezető hivatalba lépésekor a fontosabb családok, törzsek vezetői, az állami hierarchia csúcsán álló tekintélyes politikusok, illetve a hadsereg és más biztonsági erők vezetői látványosan – általában a média által közvetített módon – tesznek le.

Ez a kettősség tükröződik a közel-keleti államok struktúrájában is: miközben a Közel-Kelet második világháborút követő történetében a modern államok struktúrája fennmaradt,⁴⁷ folyamatosan nyertek teret újabb és újabb ideológiák (a pánarabizmus és az iszlamizmus egyes fajtái, vagy a határokon átívelő, etnikai alapú nacionalizmus), amelyek megkérdőjelezték az európaiak (a nemzetközi közösség/Népszövetség által megállapított) Sykes–Picot-rendszert.⁴⁸ Az első világháborút követő rendezésben létrehozott határok módosítására – Izrael létrejöttének kivételével - csak egy esetben került sor, átmeneti jelleggel, amikor Egyiptom és Szíria létrehozták az Egyesült Arab Köztársaságot (1958), mely mindössze három évig állt fenn.

⁴⁶ A társadalmi szerződés addig tart, amíg a vezető a helyén van és képes feladatának ellátására. Ha azonban a vezető eltűnik (pl. Szaddám Huszein, amikor egy gödörben rejtőzködött és onnan húzták elő), vagy nem látja el a feladatát (pl. amikor Zein al-Ábidín/Zine al-Abidin Ben Ali vagy Hoszni Mubárak reformokat ígért a társadalmi igazságosságot és emberhez méltó létfeltételeket követelő tüntetőknek), a szerződés megszűnik. Ugyanezen érvelés mentén, amikor Muammar al-Qaddáfi vagy Bassár al-Aszad harcba indul a tüntetőkkel szemben, azt tette, ami a szerződés értelmében a dolga, azaz fenntartotta a rendet. Az, hogy a rendfenntartás legitimitációjának hol van a határa, igen nehéz kérdés, amit mutat egyrészt az a társadalmi megosztottság, mely Qaddáfi és Aszad háborúját kísérte/kíséri, másrészt a nyugati államok reakciói. (Ismert, hogy Ben Ali távozása előtt közvetlenül Franciaország még fegyveres segítséget ajánlott az elnöknek, vagy, hogy Mubárak mellett Barack Obama szinte az utolsó pillanatig kiállt.)

⁴⁷ A közel-keleti államok jellegzetességeiről lásd pl. Amin, Samir (1978): *The Arab Nation: Nationalism and Class Struggle*. London, Zed Press; Ben-Dor, Gabriel (1983): *State and Conflict in the Middle East*. New York, Praeger; Sharabi, Hisham (1988): *Neopatryarchy. A theory of Distorted Change in Arab Society*. Oxford, Oxford University Press, vagy újabban Cummings, Sally N. – Hinnebusch, Raymond (2011): *Sovereignty after Empire*. Edinburgh, Edinburgh University Press.

⁴⁸ A fejezetnek nem célja a Sykes-Picot egyezmény egybevetése a ténylegesen kialakult regionális renddel.

Egyiptom és Szíria újra függetlenné válása óta pedig nem került sor új államok létrejöttére.⁴⁹ A határok megváltoztatásának ötlete a 2011-es arab tavasz esetén, illetve az azt követő politikai események során (szíriai, líbiai, jemeni polgárháborúk, az Iszlám Állam Szíriában és Irakban) is csak elméleti, igazi politikai támogatással és realitással (ma még) nem rendelkező opcióként merült fel. Hasonlóképpen nem nyert támogatást a 2017 őszén az iraki Kurd Regionális Kormányzat által szervezett népszavazás az iraki kurdok függetlenné válásáról.

A közel-keleti államok politikai rendszereinek valósága és azok értelmezése a Nyugat által alkotott nemzetközi rendszerben tehát alapvetően határozza meg a Nyugat és a közel-keleti térség viszonyát: egyrészt kijelöli a térség megváltoztatására irányuló külső kezdeményezések végrehajthatóságát, másrészt megmutatja azokat a kereteket, melyek között a belső átalakulás végbemehet. A belső átalakulásnak lehetőségeit azonban a társadalom, illetve a társadalom mindennapi életének bizonyos tulajdonságai – demográfiai helyzet, oktatás és írástudás, - és folyamatai – gazdasági helyzet, urbanizáció és migráció, munkanélküliség – határozzák meg.

A közel-keleti államok államiságának és azok kettősségének vizsgálatakor - a fentiekből következően –a már említett és univerzálisan elfogadottnak tekintett nemzetközi jogi definíciók és kritériumokat vesszük alapul és vizsgáljuk azoknak a térségre vonatkozhatóságát, illetve megvalósulásuk jellemzőit.

Az államiság modelljei a Közel-Keleten

A nemzetközi rendszer közel-keleti regionális al-rendszerének alakulása, átalakulása a közelmúltban különös intenzitással és kitartással követelte magának a nemzetközi figyelmet, felvetve egyrészt annak a kérdését, hogy vajon a térség mennyiben képezi részét a nemzetközi rendszernek, másrészt, hogy az államiság, mely egy történelmi pillanatban megkérdőjeleződni látszott, vajon túléli-e ezt az átalakulást.

⁴⁹ Észak- és Dél-Jemen 1990-es egybeolvadása, illetve Dél-Szudán függetlenné válása ugyan megtörtént, ezeket az országokat azonban nem kötjük a Sykes–Picot-egyezményhez.

Beágyazottság vagy periféria?

A Közel-Kelet számos szállal kapcsolódik a nemzetközi rendszerbe, annak integrált része, akkor is, ha önmagában belül is rendelkezik saját dinamikával. A globalizációs folyamatok következtében a globális környezet minden téren (politika, biztonságpolitika, gazdaság és társadalom) befolyásolja a regionális folyamatokat - külső szereplőkön (az Egyesült Államok, Oroszország, az Európai Unió, Kína, stb.), nemzetközi szervezeteken (ENSZ), a nemzetközi napirenden lévő kérdéseken (migráció, tömegpusztító fegyverek korlátozása), vagy globális integrációs folyamatokon (politikai, gazdasági integráció, high-tech, stb.) keresztül.⁵⁰ Ezek a kapcsolódások azonban egy aszimmetrikus viszonyrendszert mutatnak, és adott esetben saját dinamikájuk lehet. Az aszimmetrikus viszonyrendszer másik jellemzője annak összetettsége, amennyiben bilaterális, regionális és multilaterális kapcsolatok bonyolult rendszerét jelenti.

Ugyanakkor a térség és/vagy annak országai rendelkeznek olyan tulajdonságokkal, melyek a világpolitika számára fontossá teszik őket (pl. a szénhidrogén-készletek) vagy olyan kihívásokat támaszthatnak, melyek akár diktálhatják is a nemzetközi napirendet: reakciót váltanak ki és/vagy lépésre kényszerítik a nemzetközi rendszer szereplőit (palesztin kérdés, kurdok, iráni nukleáris vita, migráció, terrorizmus, stb.).

Ebben a globalizáció által is alakított viszonyrendszerben a globális és a regionális rend egymáshoz viszonyított relatív súlya, jelentősége folyamatosan változik. A hagyományos külső szereplők képessége a térség folyamatainak befolyásolására vagy az azokba beavatkozásra csökken vagy átalakul, új kapcsolatrendszerek jönnek létre és új külső szereplők jelennek (jelenhetnek) meg. Továbbá, az államok mellett egyre inkább számolni kell a transznacionális és más nem-állami szereplők jelenlétével is a kül- és belpolitika, illetve a regionális kapcsolatok alakításában, bár bizonyos előzményei ennek is vannak a térségben.

Az „állam” túlélése

Mára bebizonyosodott, hogy az állam, mint a globális és regionális rend és rendszer alapegysége túlélte az Iszlám Állam pre-modern kihívását, azaz nem lépett át egy akár poszt-modernnek is felfogható szakaszba.⁵¹ Az Iszlám Állam, bár átmenetileg bizonyos állami határszakaszokat meg

⁵⁰ Bővebben ld. a MENARA projekt honlapját: www.menaraproject.eu

⁵¹ Az Iszlám Állam pre-modern, modern, illetve poszt-modern jellegéről ld. Arany – N. Rózsa – Szalai, 2016, 105-139

tudott szüntetni, és bár hálózatosodásával meghaladni látszott az államok területiségét, amikor kikiáltotta a kalifaságot, valójában nem tudta lerombolni a mára általánossá vált „területi állam”-alapú rendszert. (Kérdés, hogy egyáltalán volt-e ilyen szándéka.)

Bár a területiség akkor is fontos eleme az államiságnak, ha az valamely más formában (kalifátus, birodalom) jelentkezik, az államok egyedfejlődésének európai modelljében kialakult területi államnak ma nincs alternatívája a nemzetközi rendszerben. Ez a realitás (vagy kényszerítő erő), mely a Közel-Keleten az európai behatolás/gyarmatosítás, valamint az I. világháborút követő rendezések következtében vált a térség meghatározó politikai „keretévé”, a globalizáció egységesítő folyamatában állandósult és egyfajta kötelező igazodási ponttá vált. Tekintettel arra, hogy a Közel-Kelet az államiság szempontjából saját és sajátos egyedfejlődést tudhatott magának és – helyenként az ókorig visszanyúló hagyományokra épülő - különleges modelleket fejlesztett ki, ebben az európai modernizáció és a globalizáció által diktált területi államhoz való igazodásban a területi alapú állami formációk szinte végtelen variációs lehetőséget magában hordozó állammodellek kialakítására képes. Azt mondhatjuk, hogy a mai - igen széles – palettán a „saját”, az „európai” és a globalizációs” elemek és hatások együttese határozza meg a területi alapú államok berendezkedését és karakterét. Mindeközben ennek a három hatásnak a saját mozgását is figyelembe kell venni, ami további variációs lehetőségeket vet fel. (Pl. az európai fejlődésen belül megjelenő szocialista modell, vagy az iszlám karakter újra-megjelenése, erőre kapása a 20-21. század folyamán többször is, stb.)

Ugyanakkor a közel-keleti államok az államfejlődés nagyon különböző szakaszait mutatják: az autonómia-törekvésektől (iraki Kurd Regionális Kormányzat) és az „államiság felé haladástól” (palesztinok) a bukott államiságon keresztül (Jemen, Líbia) a korlátozott regionális integrációig (AMU - Arab Maghreb Unió, GCC – Öböl-menti Együttműködés Tanácsa).

Ezzel párhuzamosan a Közel-Keleten is megfigyelhető a külpolitika „társadalmasodása”, azaz a nem-állami szereplőknek a területi állam határain túlnyúló kapcsolattartása, cselekvése. Mint a világon máshol is, ezt a folyamatot a modernizáció és a globalizáció látszott felerősíteni, valójában az állam területiségének meghatározása okozott egy történelmi pillanatig megtorpanást a hagyományos (az új határokon átnyúló) kapcsolatrendszerekben, azonban végülis nem tudta azokat felszámolni. Azaz azt mondhatjuk, hogy az államnak bizonyos kizárólagos jelleggel tulajdonított egyik karakterjegyeről bebizonyosodott, hogy azzal nem kizárólag az állam

rendelkezik (külső kapcsolattartási képesség). Mindez nem látszik megkérdőjelezni az állam primátusát, sem a nemzetközi rendben és rendszerben, sem a nemzetközi jogban, de tagadhatatlanul képes az állam „viselkedésének” befolyásolására.

A Közel-Kelet realitásai mellett itt olyan kapcsolatokat is figyelembe kell venni, melyek más térségre nem (vagy ebben a formában nem) jellemzőek: a határokon átnyúló törzsi – különösen még nomadizáló csoportok esetében - vagy etnikai/nemzeti kapcsolatok (pl. a kurd szervezetek kapcsolatai), vagy a különböző vallási csoportok, iskolák határokon átnyúló hatása, vonzereje. (Jó példa a 2003-as iraki háború után az iraki-iráni határ megnyitását követő síita közösségek közötti kapcsolattartás, mely több szinten is jelentkezett: hirtelen Iránból milliós nagyságrendben indultak zarándoklatok az iraki síita szent helyek felé, illetve Irakból az iráni Meshedbe és Komba. Ismét megélénkült a síita vallási iskolák közötti oktatói és tanulói „jövésmenés”. Továbbá Iránban több ezren jelezték, hogy mostantól az iráni ajatollahok véleménye helyett Ali Szíisztáni nagyajatollah vallásértelmezését fogadják el. Ez a „civil” vallási kapcsolattartás az iráni és az iraki politikában és külpolitikában is hatással volt.)⁵² Mindezek a korábbi birodalmi létben nem okoztak fennakadást, bár aktuálpolitikai megfontolások befolyásolhatták őket.

A közel-keleti civilszervezetek között meg kell említeni az iszlám nevében fellépő szervezeteket, melyek funkciója, tevékenysége többféle lehet – akár együttesen és egyszerre is: a karitatívtól a politikain keresztül akár a militánsig. Továbbá, a területi államok „bevezetése” után itt is jelentkezett az a világ más részein is ismert jelenség, hogy egy ideológia körül hasonló felfogású és politikai programmal rendelkező pártok alakultak több országban is. Ezek, bár értelemszerűen keresték és ápták a kapcsolatokat egymással, nem (feltétlenül) álltak egymással szervezeti viszonyban, nem volt közöttük alá-fölé rendeltségi viszony. Miközben a Közel-Keleten kicsi kommunista pártoknak – Európához hasonlóan – volt egy „nagy testvér” igazodási pontjuk a Szovjetunióban, a térség saját ideológiai irányzatai mentén kialakult hálózatok ilyennel nem rendelkeztek, még akkor sem, ha kiindulópontként volt közöttük tekintélyesebb (a Muszlim Testvérek mozgalmában az egyiptomi MT), vagy időnként versengés folyt az elsőségért (a szíriai és iraki Baasz Pártok között).

⁵² Ld. Az Iráni Iszlám Köztársaság – ősiség és modernitás: a síita modernizáció modellje című fejezetet

A közel-keleti állam hagyományai és modelljei

A közel-keleti államiság hagyományainak gyökerénél az ókori keleti előzmények (óegyiptomi, mezopotámiai alakulatok, Izrael sajátos nomokráciája)⁵³ alapul szolgáltak annak a fejlődésnek, melyet az iszlám és annak állam-tapasztalatai vittek tovább.

A törzsiség és az iszlám átmenetileg egymást kizáró tényezők voltak, azonban az átmenet igen rövid volt, és a kettő szoros egymásrahatásából születő ideál, a próféta medinai közössége, mely sok szempontból mint egy új törzs működött, a mai napig mintául szolgál számos vallási-politikai irányzatnak, melyek ehhez az ideáltípushoz kívánnak visszanyúlni. A közel-keleti államok saját hagyományainak továbbalakulása nem elszigeteltségben, hanem – különösen az iszlám hódítás folyamatában – egy birodalmak által szervezett és irányított környezetben zajlott, és sajátos alakulatokat hozott létre (kalifátus, szultánátus, imámátus). Mindezekben a központi kérdés az autoritás - az Isten, a vezető és a közösség közötti viszony - volt. Isten a törvényhozó, de a közösség életét – az ő törvényeinek betartásával – a vezető/uralkodó irányította. Így az erőszak monopóliuma közvetlenül az uralkodóhoz vagy hivatalához fűződött, azonban az erőszak nemcsak az uralkodó legitim képessége, hanem kötelessége is volt, hiszen az iszlám különös jelentőséget tulajdonított a közösség egységének az isteni törvények mentén való biztosításának. Az uralkodó igazságos tevékenysége máig a közel-keleti társadalmi szerződések alapja, melynek híján, vagy csorbulásával az uralkodó akár le is váltható. Így tehát a legnagyobb vitákat kiváltó kérdések annak ellenére is, hogy sem a Korán, sem a próféta hagyományok nem tartalmaznak útmutatást az állam működésével kapcsolatban, éppen az „állami” funkciók ellátása körül összpontosultak.

Az Oszmán Birodalom modellje egyrészt egyfajta szintézisként magába foglalta a korábbi iszlám modelleket, másrészt megőrizte a kalifátus ideologikus kereteit: a jogrendszer, az oktatás és a társadalmi szerveződések az iszlám hagyományait őrizték. Különösen utolsó szakaszában azonban az európai államokkal való interakcióban alakult tovább és a 19. század második felében megjelent az oszmán birodalmiság eszméje, mely a kor pán-izlám mozgalmának megfelelően muszlim államként próbálta újrafogalmazni az Oszmán Birodalmat.

⁵³ Simon Róbert, 2016, 12-19

A modern közel-keleti államok

Az első világháborút követően kialakuló modern területi államok, melyeket a politikai retorika és a köznyelv az európai minta alapján gyakran nemzetállamoknak nevez, az oszmán birodalmi hagyomány és a Nyugattól való függés következményeként egy nagy identitásváltáson mentek keresztül. Ebben a régióidentitást a nyelvi-kulturális alapon értelmezhető „nemzeti” identitás váltotta fel. A „nemzeti”-etnikai közösség tudatának voltak ugyan olyan hagyományai, melyek emlékeztettek az európai értelemben megfogalmazott „nemzet” fogalomra, azonban ezek megerősödését egyrészt visszavetette az arabság húszegynéhány „nemzetállamra” való feldarabolása, másrészt viszont lökést adott az arab nacionalizmus politikai mozgalmának. A vallás mind a jogban, mind az oktatásban a háttérbe szorult, különösen, amikor a gyarmatosítás és népszövetségi rendszer eredményeként visszavonhatatlanul megjelent a társágban a modern vesztfáliai állam hatalmi ágakat szétválasztó modellje.

Ez a váltás azonban – a birodalmiságból a modern államiságba – nem teljes és nem végleges. Miközben az állam lép az uralkodó (kalifa) helyébe, a hagyományos birodalom és a modern állam intézményei állandó küzdelemben vannak, melynek célja a közösség jóllétének biztosítása, és amelynek kimenetelét végsősoron az dönti el, hogy az erőszakszervezet melyik mellé áll. A vizsgált esetek egyrészében a hadsereg nemcsak, hogy a modern államiság mellett foglalt állást, de annak hordozója és biztosítója is, amikor éppen a Szabad Tisztek „forradalmi” hozzájárulása az új berendezkedést (Egyiptom, Líbia). Ezzel szemben a szaúdi királyság példájában a Szaúd-család és Muhammad ibn abd-al-Vahháb szövetségében Ibn Szaúd törzsi fegyveres harcosai szereztek érvényt a családnak és a vahhábizmus irányzatának. Az Iráni Iszlám Köztársaság azonban egy érdekes példát mutat, melyben a hagyományos reguláris hadsereg (*artes*) a háttérbe szorul a Forradalmi Gárda (*paszdarán*) és a paramilitáris milícia (*baszídzs*) mellett, és valójában ez utóbbiak azok a szervezett erő, melyek a „vallás” mellett foglalnak állást. A hagyományos birodalom és a modern állam vitája azonban mindig a két értékrendszer, a vallást és politikát határozottan szétválasztó „szekuláris” és a vallásnak a politikát is alárendelő „vallási” között zajlik.

A disszertációhoz kapcsolódó saját munkák:

Cold War modalities - do they have a chance in the Gulf? In: Tim Niblock, Talmiz Ahmad, Degang Sun (szerk.): Conflict resolution and creation of a security community in the Gulf Region. 164 p. Berlin: Gerlach Press, 2018. pp. 103-119.

Anett Arany, Hemim H Mirkham, Erzsébet N Rózsa, Luciano Zaccara: What Are the Prospects for Kurdish Independence after the Referendum? **KKI 4:1 : A KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET IDŐSZAKI KIADVÁNYA** 17: Paper 14_KKI_4_1_IRQ_20171004.pdf. 7 p. (2017)

Erzsébet N Rózsa, Maja Bucar, Christian Druck, Gunilla Herolf, András Hettyey, Marko Lovec, Annelies Pauwels, Roderick Parkes: Mapping Migration in the EU Transit and Destination Countries. **JOINT POLICY STUDIES** 6: Paper 206. 138 p. (2017)

How Islam and Christianity perceive each other?: Reflections on the relationship of two monotheistic religions. **KERESZTÉNY-ZSIDÓ TEOLÓGIAI ÉVKÖNYV** 18: pp. 243-256. (2017)

Macaristan'da Müslümanlar. **YENI TÜRKIYE** 2017:(97) pp. 129-136.

Gergely Ablaka, Róbert Manyasz, Erzsébet N Rózsa, Péter Wagner: What Are the Most Important Lessons of the Iranian Elections? **KKI 4:1 : A KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET IDŐSZAKI KIADVÁNYA** 11: Paper 11_KKI_4_1_IRN_2017_E.pdf. 5 p.

László Csicsmann, Erzsébet N Rózsa, Máté Szalai: THE MENA REGION IN THE GLOBAL ORDER: ACTORS, CONTENTIOUS ISSUES AND INTEGRATION DYNAMICS pp. 2-23. (2017)

Barati András, N Rózsa Erzsébet: Új úton az Iráni Iszlám Köztársaság? **VILÁGPOLITIKA** 2016:(1) pp. 107-127.

Felkelők, terroristák és az állami erőszak a szíriai konfliktusban. **VILÁGTÖRTÉNET** 39. évf.:(4) pp. 647-662. (2017)

Csicsmann László, Krajcsir Lukács, N Rózsa Erzsébet, Szalai Máté: Mennyire stabil az egyiptomi kormányzat helyzete? **KKI 4:1 : A KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET IDŐSZAKI KIADVÁNYA** 2016:(2) Paper 02_KKI_4_1_EGY_20161128.pdf. 9 p.

Közel-Kelet In: Háda Béla, N Rózsa Erzsébet (szerk.): Regionális tanulmányok. 200 p. Budapest: Nemzeti Közszerológiai Egyetem, 2016. pp. 87-107.

Magyarország és az arab Közel-Kelet In: Koller Boglárka, Marsai Viktor (szerk.): Magyarország Európában, Európa a világban: Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára. 422 p. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2016. pp. 189-199.

Pol Morillas, Erzsébet N Rózsa, Máté Szalai: Re-conceptualizing Orders in the MENA Region The Analytical Framework of the MENARA Project: 4. Global Dynamics in the MENA Region pp. 68-87. A MENARA H2020-as kutatási projekt első kiadványa, a kutatás elméleti alapvetése

N Rózsa Erzsébet, Szalai Máté: Az iráni-szaúdi hidegháborús konfliktus értelmezése. KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET TANULMÁNYOK 2016:(1) Paper 1_KKI-tanulmany_IRI_SYR_N_Rozsa-Szalai_20160121.pdf. 18 p. (2016)

Arany Anett, N Rózsa Erzsébet, Szalai Máté: Az Iszlám Állam – következmények. KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET TANULMÁNYOK 2015:(1) Paper kki-tanulmanyok/az-islam-allam-kovetkezesmenyek/107. 28 p. (2015)

IRAN AND SAUDI ARABIA – A REGIONAL “COLD WAR” WITH GLOBAL RELEVANCE. In: Bátor Peter, Ondrejcsák Róbert (szerk.): Panorama of global security environment 2014. 672 p. Pozsony: Center for European and North Atlantic Affairs (CENAA), 2015. pp. 279-288.

Erzsébet N Rózsa, Máté Szalai (szerk.): The V4 and the Arab Middle East: Issues and Relations, Budapest: Külügyi és Külgazdasági Intézet, 2015. 112 p.

Lars Berger, Bernd W Kubbig, Erzsébet N Rózsa: The Arab Spring and the Three ‘Hegemons of the Gulf’: The Quest for Regional Primacy of Iran, Saudi Arabia, and Qatar in View of the Helsinki Conference. POLICY BRIEFS FOR THE MIDDLE EAST CONFERENCE ON A WMD/DVS FREE ZONE 2015:(42) Paper Policy_Brief_No._42%20(3).pdf. 9 p. (2015)

Lars Berger, Bernd W Kubbig, Erzsébet N Rózsa, Güliden Ayman, Meir Javendanfar, Irina Zvyagelskaya: An Assertive and Besieged ‘Hegemon of the Gulf’ - The Islamic Republic of Iran at a Critical Juncture. POLICY BRIEFS FOR THE MIDDLE EAST CONFERENCE ON A WMD/DVS FREE ZONE 43: Paper Policy_Brief_No._43%20(3).pdf. 12 p. (2015)

Az arab tavasz: A Közel-Kelet átalakulása. Budapest: Osiris Kiadó, 2015. 266 p.

Patrycja Sasnal, László Csicsmann, Ranjit Gupta, Erzsébet N Rózsa, Stefano Maria Torelli: The Role of Religion in Transitional Processes. In: Senén Florensa (szerk.): The Arab Spring in

Comparative Perspective. 126 p. Barcelona: European Institute of the Mediterranean IEMed, 2015. pp. 32-51.

Póti László, N Rózsa Erzsébet: Oroszország Szíriában: nem második ukrán front. KKI ELEMZÉSEK 2015:(38) Paper 38_KKI-elemzes_RUS-SYR_legitamadas_Poti-N_Rozsa_20151006.pdf. 7 p. (2015)

Az Egyesült Államok, Izrael és Irán: a közel-keleti stratégiai háromszög a világ napirendjén. KÜLÜGYI SZEMLE 14:(1) pp. 51-72. (2015)

Arany Anett, N Rózsa Erzsébet, Szalai Máté: Kobane - eltérő érdekek és percepciók csatája. **KÜLÜGYI ÉS KÜLGAZDASÁGI INTÉZET TANULMÁNYOK** 2014:(2) Paper KKI_Tanulmanyok_2014NRE_Szalai_AA_Kobane.pdf. 19 p. (2014)

Erzsébet N Rózsa, Máté Szalai (szerk.): Raising Awareness - Finding Common Ground: the V4 and the Maghreb. Budapest: Hungarian Institute of International Affairs, 2014.

Irak újra napirenden - az Iraki és Levantei Iszlám Állam előretörése. **MAGYAR KÜLÜGYI INTÉZET TANULMÁNYOK** 2014:(17) Paper nrozs0625.pdf. 9 p. (2014)

Az Iszlám Állam előretörése Irakban és az amerikai válaszcsepások. **NEMZET ÉS BIZTONSÁG: BIZTONSÁGPOLITIKAI SZEMLE** 2014:(4) pp. 56-61. (2014)

Csicsmann László, N Rózsa Erzsébet: The Minority Issue in the Middle East, with the Kurdish Community in Focus. **ASIAN STUDIES** 2013: pp. 15-54.

Éva Ladányi, Erzsébet N Rózsa: Hungary and the Arab Spring. In: Kinga Dévényi (szerk.): Studies on Political Islam and Islamic Political Thought. 358 p. Budapest: Corvinus University of Budapest, 2013. pp. 333-347. (Grotius Könyvtár; 8.)

Geo-Strategic Consequences of the Arab Spring. **PAPERS IE MED / EUROMESCO** 2013:(19) Paper 182508/Paper_EuroMeSCo19.pdf. 27 p. (2013)

The Shifting Regional Order in the Middle East. **DIS POLITIKA: FOREIGN POLICY** 40:(3-4) pp. 29-49. (2013)

Iran and China: a strategic partnership or a marriage of convenience? In: Michel Makinsky (szerk.): L'Iran et les grands acteurs régionaux et globaux: Perceptions et postures stratégiques réciproques. 488 p. Paris: L'Harmattan Kiadó, 2012. pp. 215-245.

Erzsébet N Rózsa, Walid Abu-Dalbouh, Ahmed Al-Wahishi, Gawdat Bahgat, Gershon Baskin, Lars Berger, Nursin Atesoglu Güney, Ayman Khalil, Christian Koch, Elie Podeh, Omar Shaban, Eduard Soler i Lecha: The Arab Spring - Its Impact on the Region and on the Middle East Conference. **POLICY BRIEFS FOR THE MIDDLE EAST CONFERENCE ON A WMD/DVS FREE ZONE** 9:(10) Paper Policy_Brief_No._9_10%20(3).pdf. 20 p. (2012)

Demográfia, migráció, urbanizáció – a globalizáció 'politikamentes' folyamatai. Az arab társadalom az 'arab tavasz' előestéjén. **KÜLÜGYI SZEMLE** 2012:(1) pp. 72-84. (2012)

Yahia H Zoubir, Erzsébet N Rózsa: The End of the Libyan Dictatorship: The Uncertain Transition. **THIRD WORLD QUARTERLY** 33:(7) pp. 1267-1283. (2012)

Erzsébet N Rózsa, László Tüske: Libya: the Other Way or are Really the Tribes Ruling the Agenda? **KÜLPOLITIKAI TANULMÁNYOK - HUNGARIAN INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS** 2011:(28) Paper 2011_198_n.rozsa-tuske_libya-the_other_way_or_.pdf. 6 p. (2011)

THE LIBYAN REVOLUTION: OUTCOME AND PERSPECTIVES – THE SOCIAL CONTEXT. **PAPERS IE MED / EUROMESCO** 2011:(24) pp. 1-3. (2011)

Irán és Kína: Szövetségkeresés és nagyhatalmiság. In: Inotai András, Juhász Ottó (szerk.): Kína és a világ: Kína nemzetközi kapcsolatai és világgazdasági szerepének erősödése: a Kína-Magyar kapcsolatok. 471 p. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet; Miniszterelnöki Hivatal, 2011. pp. 163-201. (Stratégiai kutatások, 2009-2010; 2.)

Iran and China – Looking for an Alliance and Regional Power Status. **IRANIAN REVIEW OF FOREIGN AFFAIRS** 2:(5) pp. 117-161. (2011)

Arab Awakening or a New Regional Order Emerging in the Middle East? **INTERNATIONAL ISSUES AND SLOVAK FOREIGN POLICY AFFAIRS** 20:(2) Paper 261008. 17 p. (2011)

Irán a mai nemzetközi rendszerben. Kérdések és dilemmák. **MAGYAR KÜLÜGYI INTÉZET TANULMÁNYOK** 2010:(1) pp. 1-18. (2010)

Izrael a régióban. In: Dobrovits Mihály (szerk.): A Kelet ritka nyugalma: A VII. Nemzetközi Vámbéry konferencia. 479 p. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2010. pp. 338-351. (Vámbéry tanulmányok)

Az Iráni Iszlám Köztársaság – a síita modernizációs kísérlet. In: Csicsmann László (szerk.): Iszlám és modernizáció a Közel-Keleten: Az államiság eltérő modelljei. Budapest: Aula, 2010. pp. 251-274. (Grotius könyvtár; 3.)

Religious Continuity and Religious Change in the Islamic Republic of Iran. In: Milan Kovac, Tomás Gál (szerk.): Religious Change. Bratislava: Chronos Publishing, 2010. pp. 271-278.

Nagyné Rózsa Erzsébet, Csicsmann László, Paragi Beáta: Barack Obama kairói beszéde és annak visszhangja a muszlim Közel-Keleten, Pakisztánban és Izraelben. **ZMNE STRATÉGIAI VÉDELMI KUTATÓINTÉZET ELEMZÉSEK** 2009:(13) Paper SVKI_Elemzesek_2009_13.pdf. 15 p.

Iszlám és demokrácia vagy iszlám demokrácia? **NEMZET ÉS BIZTONSÁG: BIZTONSÁGPOLITIKAI SZEMLE** 2009:(2) pp. 91-94.

N. Rózsa Erzsébet, Tóth Péter: Iráni választások: egy modell válsága? **NEMZET ÉS BIZTONSÁG: BIZTONSÁGPOLITIKAI SZEMLE** 2009:(6) pp. 15-25.

The War in Iraq and the Broader Middle East. **KÜLPOLITIKAI TANULMÁNYOK - HUNGARIAN INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS** 2008:(1) Paper Tanulmanyok_2008_01_The_War_in_Iraq_and_the_B.pdf. 55 p. (2008)

Állam és vallás a Közel-Keleten: az Iráni Iszlám Köztársaság. In: Tüske László (szerk.): Előadások a mai iszlám világról. 236 p. Piliscsaba: Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2007. pp. 179-193. (Acta et Studia; 5.)

Az iszlám világ és a terrorizmus elleni harc. In: Tóth Péter (szerk.): A politikai marketing fogságában. 360 p. Budapest: Mágustúdió, 2006. pp. 171-205. (Válaszok a terrorizmusra; 2.)

Evolúció és revolúció az Iráni Iszlám Köztársaság külpolitikájában. In: N. Rózsa Erzsébet (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. 349 p. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. pp. 111-145

N. Rózsa Erzsébet, Kicsi Valéria: A török identitás néhány aspektusa és hatása Ankara külpolitikájára. In: N. Rózsa Erzsébet (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. 349 p. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. pp. 147-179

N. Rózsa Erzsébet (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. 349 p.

N Rózsa Erzsébet, Tüske László: Az arab identitás kérdőjelei. In: N Rózsa Erzsébet (szerk.): Nemzeti identitás és külpolitika a Közel-Keleten és Kelet-Ázsiában. 349 p. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2005. pp. 27-65.

A Bush-kormányzat Közel-Kelet-politikája. **KÜLÜGYI SZEMLE** 2003:(4) pp. 52-87.

Az egyén felelősségének kérdése az iszlámban. **ACTA HUMANA: HUNGARIAN CENTRE FOR HUMAN RIGHTS PUBLICATIONS** 15. évf.:(2) pp. 107-113. (2004)

Hogyan látja az iszlám a kereszténységet? **LIMES: NEMZET-POLITIKAI SZEMLE** 2003:(1) pp. 39-54.

A Nuclear Non-Proliferation Strategy for the New Europe: the Middle East. **MAGYAR KÜLÜGYI INTÉZET TANULMÁNYOK** 1993: pp. 1-10.